

1853-1856 թթ. ՂՐԻՄԻ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ) ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ*

XIX. 40-ական թվականներին Երուսաղեմի սրբավայրերի համար եվրոպական տերությունների միջև սկսված սուր վեճը, որ «Արևելյան հարց» անվանումը ստանալով վերածվեց Օսմանյան կայսրությունից գաղազան զիջումներ կորզելու նպատակ հետապնդող միջազգային պայքարի, 1853թ. աշնանը հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի (1853-1856թթ.), որը պատմությանը հայտնի է Ղրիմի կամ Արևելյան անունով¹:

Ամբողջությամբ վերցրած այս պատերազմի պատմությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է, սակայն նույնն ասել չենք կարող Կովկասյան ռազմաճակատի վերաբերյալ: Առայսօր հայ պատմագրությունը հարկ եղած չափով չի անդրադարձել պատերազմի ընդհանուր էլքի վրա ռազմաճակատի ունեցած նշանակության հարցին: Ամենայն խորությամբ լուսաբանված չեն նաև ռազմական գործողություններում արևելահայության ունեցած մասնակցության և ռուսական զորքի տարած հաղթանակներում նրա խաղացած դերակատարության հարցերը: Պարզ չէ նաև, թե Երևանի նահանգի՝ իբրև սահմանամերձ գոտու, որ գավառը ինչ աստիճանի ներգրավվածություն է ունեցել ռազմական գործողություններում:

Սույն հոդվածի շրջանակներում մենք կփորձենք արխիվային նորահայտ վավերագրերի հիման վրա պատասխանել այս հարցերին՝ որպես օրինակ ունենալով Ալեքսանդրապոլի գավառը:

Պատերազմը պաշտոնապես սկսվեց 1853թ. նոյեմբերի կեսերին, սակայն Կովկասյան ռազմաճակատում ռազմական գործողություններն սկսվեցին արդեն հոկտեմբերի 27-28-ի գիշերը՝ թուրքական զորքերի՝ Սբ Նիկողայ ամրոցի վրա գործած հարձակումով: Ամրոցը գրավվեց, թալանվեց ու ավերվեց, իսկ բնակչությունը կոտորվեց²: Նույն կերպ թուրքերը վարվեցին նաև ռուս-թուրքական սահմանի մյուս հատվածներում:

Կովկասյան ռազմաճակատում Ռուսաստանը պատերազմին պատրաստ չէր: Բանակի հիմնական մասն զբաղված էր լեռնականների շարժումը ճնշելով, ուրեմն և սահմաններում չկային անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմական ուժեր,

* Հոդվածն իբրև գեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային զիտածողովում:

¹ Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի և մասնավորապես, Կովկասյան ռազմաճակատում ընթացած ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս Կարա Մ. Կրիմյան օսում, տ. 1-2, Մ., 1942; Плехушин М. Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, Из записок; о военных действиях Эриванского отряда, СПб., 1863.

² Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելու մասին հրամանը Պետերբուրգից Ալեքսանդրապոլ հասավ 1853թ. նոյեմբերի 6-ին, իսկ հարձակողական գործողությունների անցնելու մասին հրամանը՝ նոյեմբերի 14-ին (մանրամասն տե՛ս Գեյքոմ А. Описание Восточной войны 1853-1856гг., СПб., 1872, стр. 187).

նան պաշտպանական հուսալի ամրություններ: Ոչ էրևանը ձախ թևում և ոչ էլ Ախալքալաքն աջում, թուրքական հարձակման դեմ հուսալի պատվարներ չէին: Հարկ եղածի չափով ամրացված չէր նաև ռուսական գլխավոր հենակետ Ալեքսանդրապոլը³: Մինչդեռ ընդամենը 60-65կմ հեռավորության վրա Կարսն էր, որտեղ կենտրոնացված էին թուրքական հիմնական ուժերը:

Չունենալով շատ թե քիչ հուսալի ամրություններ՝ բերդեր, ամրացված կայաններ, միաժամանակ և անհրաժեշտ քանակությամբ զորք, ռուսական հրամանատարությանը մնում էր սահմանի վրա շտապ կենտրոնացնել զգալի քանակությամբ մարդկային ուժ՝ թուրքական մոտալուտ հարձակումը կասեցնելու համար: Երկարատև Բանակցություններից հետո փոխարքա Վորոնցովն ստացավ 13-րդ հետևակային դիվիզիան, սակայն դրանով մարդկային ուժի պակասը ռազմաճակատում լրացնել չհաջողվեց⁴: Կենտրոնից անհրաժեշտ քանակությամբ ուժեր չստանալով՝ նա ձեռնամուխ եղավ տեղական բնակչությունից կամավորական ջոկատներ և միլիցիա կազմակերպելու գործին⁵: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Ղրիմի պատերազմի նախօրեին Կովկասյան ռազմաճակատում կազմվել էր այդպիսի 75 ու կես հարյուրյակ, այդ թվում՝ գուրիական 12, մեզրեղական և իմերեթական 6, երևանյան 14, օսեթական 4, և այլն⁶: 1853թ. հոկտեմբերի 9-ին ռազմական նախարար Դոլգորուկովին ներկայացրած իր զեկուցագրում Վորոնցովը սա համարում էր կովկասյան զորքերը համալրելու միակ միջոցը⁷:

Հայ ժողովուրդը, ոգեշնչված թուրքական տիրապետությունից ազատվելու երազանքի իրականացման հեռանկարով, իր գործուն աջակցությունը ցուցաբերեց ռուսական զորքերին՝ զինվորագրվելով ու պարեն մատակարարելով, հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելով ու հանգանակություններ կատարելով: 1853թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում Երևանում, Վաղարշապատում, Սարդարապատում, Շուշիում, Նախիջևանում, Շամախիում, Ելիզավետպոլում, Ղազախում և այլուր ստեղծվեցին կամավորական ջոկատներ, որոնք ամենաակտիվ մասնակցությունն ունեցան պատերազմական գործողություններում: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի տարած հաղթանակներում մեծ դերակատարում ունեցավ նաև վերջին տարիների մեր ուսումնասիրության առարկա, ակամայից ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած Ալեքսանդրապոլի գավառը: Պատերազմի նախօրեին այստեղ տիրող տագնապի մասին Վորոնցովի կարգադրությամբ Ալեքսանդրապոլ ժամանած իշխան Միրովսկին

³ Богданович М. Восточная война 1853-1856 гг., т. 1, СПб., 1876, стр. 210-213.

⁴ Акты собранные Кавказской Археологической Комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. 10, Тифлис, 1885, стр. 757.

⁵ Թուրքական հարձակումներից սահմանները պաշտպանելու նպատակով տեղական ազգաբնակչությունից մշտական միլիցիա ստեղծելու մասին հրամանն Անդրկովկասյան երկրամասի քաղաքացիական բաժնի կողմից տրվել է 1853թ. հուլիսի 2-ին: (մանրամասն տե՛ս Յազոնիչևսկուսի А. Восточная война 1853-1856 гг., т. 1, СПб., 1908, стр. 468):

⁶ Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎԳԿՊԱ), ֆոնդ 1087, ցուցակ 2, գործ 398, թթ. 4-5:

⁷ ՎԳԿՊԱ, ֆոնդ 1087, ցուցակ 2, գործ 458, թթ. 9-10:

գրել է. «Մկսած Ղարաքիլիսայից (այժմ՝ Վանաձոր-Ա.Ն.) բնակչությունը մեծ տագնապի մեջ էր: Սահմանամերձ գյուղերի բնակիչները փրկություն չէին գտնում քրդերի և բաշիբոզուկների հարձակումներից, ճանապարհները ծածկված էին գույքով և ընտանիքներով լի սայլերով: Բոլոր կողմերից քշում էին տնատուները: Պատկերը սարսափելի էր»⁸: Գավառի սահմանային դիրքն ու սպասվելիք թուրքական հարձակումների նկատմամբ ունեցած վախն ստիպեցին Երևանի զինվորական նահանգապետ զեներալ-մայոր Նազարովին դեռևս 1853թ. հունիսի վերջերին, երբ մշտական միլիցիա ստեղծելու մասին օրենքը դեռ չէր ընդունվել, փոխզեղապետ Թարխանյանի գլխավորությամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և Շորագյալի գավառակի քրիստոնյա ազգաբնակչությունից երկու հեծյալ հարյուրյակներ ստեղծել: Միաժամանակ գավառի սահմանամերձ գյուղերի բնակչությանը զենք բաժանվեց կորդոնային պահակակետերն ուժեղացնելու և ճանապարհները վերահսկելու համար⁹:

1853 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Կովկասում գործող բանակի հրամանատար նշանակվեց զեներալ-լեյտենանտ Վասիլի Օսիպովիչ Բեհբութովը: Իր տրամադրության տակ եղած փոքրաթիվ ուժերը դասավորելով Ախալքալաքից Երևան ձգվող սահմանագծում՝ նա ժամանեց Ալեքսանդրապոլ, որտեղ քաղաքային բնակչության ակտիվ մասնակցությամբ ձևավորվեցին եղալ բերդի ամրացման գործին: Միաժամանակ, Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ճանապարհի անվտանգությունն ապահովելու և սահմանամերձ շրջանները թուրքական թալանչիական հարձակումներից պաշտպանելու համար Բեհբութովը զինեց Համամլու (այժմ՝ Սպիտակ), Ղարաքիլիսա, Ղշլաղ (այժմ գյուղը կազմում է Վանաձորի քաղաքի մաս) և Բեքանդ (այժմ՝ Պարնի) գյուղերի բնակիչներին: 1853թ. հոկտեմբերի կեսերին Էջմիածին ուղարկած իր մի նամակում Բեհբութովը գրել է. «Ցավալի է ինձ ակնհաստես լինել մեր ազգի դառնություններին, առավել ևս Շիրակի և Սուրմալուի գավառների մեր խեղճ ազգի դատը վիճակին, որ ստեղծվել է օսմանյան զորքերի հարձակման հետևանքով»¹⁰:

Կովկասյան ռազմաճակատում առաջին հարվածը թուրքերը հասցրին հենց Ալեքսանդրապոլի գավառի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 30-ին, երբ պաշտոնապես դեռ պատերազմ չէր հայտարարվել, թուրքական 40000-ոց բանակը, Արդի փաշայի գլխավորությամբ դուրս գալով Կարսից, Բաշ-Շորագյալի մոտ անցավ Արփաչայը, իսկ հոկտեմբերի 31-ին գրավեց Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ Բալանդուր գյուղը¹¹: Նոյեմբերի 4-ին իշխան Վարոնցովին ուղարկած N 79 զեկուցագրում Բեհբութովն այս դեպքերը նկարագրել է հետևյալ կերպ. «...թուրքերն անցան

⁸ Зиссерман А. Фельдмаршал князь А.И. Борятинский, М. 1898, стр. 303-304.

⁹ Зиссерман А. *Աշխ.*, էջ 309:

¹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 157, թ. 132:

¹¹ Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքական զորքերի կողմից կազմակերպված սպանությունների և թալանի նկարագիրը բավականին մանրամասն տրվել է Վարդան արքեպիսկոպոս Օձնեցու «Ցաղագս պատճառանագ բացման պատերազմին ռուսաց ընդ օսմանցիս» խորագրով փոքրածավալ աշխատության մեջ (մանրամասն տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 8822):

սահմանը և գրավելով Բայանդուրը, ոչնչացրին բնակչության մեծ մասին: Պատերազմը դեռ չէր հայտարարված, և հենց դրա համար թուրքերի գործողություններն արդարացիորեն կարելի է համարել ուխտադրուժ: Այնուհետև թշնամու հեծելազորը ցրվեց ու սկսեց ավերել հարևան գյուղերը: Բոլոր կողմերից ինձ տեղեկություններ են հասնում նրանց կողմից կատարված կոդապուտի և բռնությունների մասին:... Բոլոր դիմադրողներին անխնա սպանում են, իսկ ողջ մնացածներին՝ գերում»¹²:

Ռուսական կողմի պատասխան հարվածն իրեն երկար սպասել չտվեց: Իրագործելով Բենբութովի հրահանգը, գեներալ Օրբելիանիի 7000-ոց զորաջոկատը 28 հրանոթներով նոյեմբերի 2-ին Բայանդուր գյուղի մոտ հարձակվեց թուրքերի վրա և ստիպեց նահանջել, որից հետո Բորչալուի և Շորագյալի միլիցիայի ջոկատները սահմանամերձ Ղափլի (այժմ՝ Գուսանագյուղ) գյուղի բնակիչներին՝ Բայանդուրի ողբերգության կրկնությունից խուսափելու համար ամբողջ շարժական գույքով տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ¹³:

Բայանդուրի ճակատամարտը ռազմական պատմության մեջ մտավ այն պարզ պատճառով, որ երկու հակառակորդ կողմերի ուժերի խիստ անհավասարության պայմաններում ռազմի դաշտը մնաց ռազմականապես ավերի մարտունակ, քայց և սակավաթիվ ռուսական զորաջոկատի ձեռքին: Գեներալ Օրբելիանիի ղեկավարած ռուսական զորքերի կողքին մասնակցեց նաև 800 հայ կամավորական՝ Բորչալուից, Ղազախից, Ելիզավետպոլից և հիմնականում՝ Շորագյալից: 1854թ. ապրիլի 18-ի հրամանագրով մի շարք հայ սպաների կոչումները բարձրացվեցին, իսկ Շորագյալի միլիցիայի ուրյադնիկ Պետրոս Գևորգյանը բացառիկ խիզախության համար պարգևատրվեց «Որ քաջ է» մակագրությամբ արծաթե մեդալով¹⁴:

Գեներալ Օրբելիանիի զխավորած Ալեքսանդրապոլի միլիցիայի ջոկատն աչքի ընկավ նաև նոյեմբերի 4-ին Ալիքիսլիի ճակատամարտում: Այս անգամ նս թուրքական զերակշիռ ուժերը դիմեցին փախուստի՝ մարտի դաշտում թողնելով 90 սպանված և 94 վիրավոր:

Մինչ պատերազմի պաշտոնապես հայտարարվելը նս մեկ ընդհարում թուրքական բանակի հետ տեղի ունեցավ նոյեմբերի 13-14-ին Ախալցխայում: Այս կռվին նս Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրված կամավորական ջոկատներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան¹⁵:

Ախալցխայի ճակատամարտը դեռ չէր ավարտվել, երբ Թիֆլիսից ստացվեց փոխարքայի հրամանը Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին հարձակողական գործողությունների անցնելու մասին: Պատերազմը դարձավ բացահայտ: Հակահարձակման անցած Կովկասյան կորպուսի հիմնական ուժերը Բենբութովի

¹² Георгий А. Изд. 2-е, т. 2, с. 188:

¹³ АКАК, т. 10, с. 765-766.

¹⁴ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 1087, ցուցակ 2, գործ 531, թ. 4:

¹⁵ Պողոսյան Ա., Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՏ Գիտությունների Ակադեմիայի, Հասարակական գիտություններ, Եր., 1950, N 3, էջ 50:

գլխավորությամբ 1853թ. նոյեմբերի 19-ին Բաշ Քադրկլար գյուղի մոտ առաջին ծանր հարվածը հասցրին Ահմեդ փաշայի ղեկի Կարս նահանգող 36000-ոց բանակին: Չղիմանալով ռուսների ճնշմանը՝ թուրքերը դիմեցին փախուստի՝ մարտի դաշտում թողնելով ավելի քան 1000 սպանված, 24 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք:

Չհետապնդելով թշնամուն՝ գեներալ Բեհբութովը ճակատամարտից հետո վերադարձավ Ալեքսանդրապոլ՝ ձմեռելու: Հաղթանակած ռուսական զորքերին ավեքսանդրապոլցիներն ընդունեցին ցնծությամբ: «Քաղաքի բոլոր բնակիչները, գրում է գեներալ Բոգդանովիչը, փոքրից մինչև մեծը, խաչերով ու սրբապատկերներով... ծածկել էին Արփաչայի ափին ընկած բարձրությունը: Ջորքերի երևալուն պես սկսվեց համաժողովրդական ցնծությունը, քաղաքում լավեցին զանգերի դողանքն ու հրանոթների համագարկերը»¹⁶:

Բաշ Քադրկլարի ճակատամարտից հետո հիմնական ռազմական գործողությունները ռազմաճակատի այս հատվածում մինչև 1854թ. ամառ դադարեցին, և կողմերն սկսեցին նախապատրաստվել նոր բախման: Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, կենտրոնից բավարար քանակությամբ թարմ ուժեր չստանալով, ավեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերը համալրելու համար վերսկսեց տեղական բնակչությունից մշտական միլիցիայի ջոկատների կազմավորումը: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ կապիտան Շանսևի՝ 1854թ. հուլիսի 21-ին գավառապետ Լանկովիչն ներկայացրած N 2071 զեկուցագրի՝ հուլիսի 15-ի դրությամբ քաղաքում առկա 300-հոգանոց միլիցիայից գատ, կազմավորվել էր նա մեկ հարյուրյակ, որը միացվել էր Շորագյալի միլիցիայի 3-րդ հարյուրյակին՝ սահմանները քաղաքից մինչև Շիստապով պաշտպանելու համար: Ըստ Շանսևի՝ սա հնարավորություն էր տալու ավեքսանդրապոլցիներին և Շորագյալի տեղամասի հյուսիսային շրջանների բնակիչներին՝ դաշտերից հացը անարգել հավաքելու և Ղարաքեյան լեռներում խոտ հնձելու¹⁷:

Ժամանակավոր դադարի ամիսներին ավեքսանդրապոլցիները, բացի միլիցիայի ջոկատներում անդամագրվելուց, ռուսական բանակում ծառայում էին նաև իբրև հետախույզներ ու լրտեսներ: Օրինակ՝ 1853թ. դեկտեմբերի 11-ին Վորոնցովիչն ներկայացրած իր զեկուցագրում Բեհբութովը գրում է, թե Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Բադալ Լալայանը իր կամքով նոյեմբերի 29-ին ծպտյալ ուղարկվել է Կարս, որտեղից առաջօր գանազան տեղեկություններ է հաղորդում թուրքական զորքերի մասին¹⁸:

Ցանկանալով խանգարել ռուսներին՝ թուրքական զորքերը 1854թ. հունիսի կեսերից վերսկսեցին իրենց հարձակումները սահմանամերձ Բայանդուր, Թավշանոշլաղ (այժմ՝ Շիրակավան) և Սվանվերդի (այժմ՝ Լուսաղբյուր) գյուղերի վրա, սակայն բոլոր այդ գրոհները Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրված միլիցիայի ուժերով հետ շարավեցին:

¹⁶ Богданович М. *Աշխ.*, էջ 252:

¹⁷ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 359, ցուցակ 1, գործ 5, թ. 15:

¹⁸ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 359, ցուցակ 1, գործ 117, թ. 89:

Բեհբուքովի զեկուցագրերում բազմաթիվ տեղեկություններ կան տեղական եշանակության այդ մարտերում Շորագյալի միլիցիայի ցուցաբերած քաջագործությունների մասին: Օրինակ, 1854թ. հունիսի 24-ով թվագրված մի զեկուցագրում նա գրում է, թե հունիսի 23-ին թշնամու հեծելազորը՝ թվով 600 մարդ, անցնելով Կարաաչայը, Փիրվալի գյուղի մոտ փորձել է հարձակվել Սվանվերդի գյուղի ուղղությամբ: Իմանալով այդ մասին՝ Շորագյալի միլիցիայի հրամանատար ենթասպա իշխան Թարխանյանը, հավաքել է իր հեծյալներին, նրանց միացրել զինված հեծյալ գյուղացիների և դարան մտել գյուղի մոտ: Թարխանյանի կողմից դեպի Արփաչայ ուղարկված հետախույզները լուսաբացին եկատել են, որ թշնամու 150 հոգանոց մեկ այլ ջոկատ, գիշերն անցնելով գետը, Քյալալի (այժմ՝ Նորաբեր) գյուղի ողջ անասունը քշել է սահմանից այն կողմ: Հետախույզները ենթասպա Կարապյոյանի գլխավորությամբ նախ կովի են բռնվել թշնամու հետ, այնուհետև Թարխանյանից օգնություն ստանալով՝ վերադարձրել հափշտակվածը¹⁹: Անասնագործության մեկ այլ փորձ արձանագրվել է հունիսի 26-ին Ղըզըլ-Չախչախում, սակայն այս անգամ նա Շորագյալի՝ վրա հասած միլիցիան հետ է շարտել թշնամուն²⁰:

1854թ. հուլիսի 5-ով թվագրված մեկ այլ զեկուցագրում Բեհբուքովը գրում է, թե հունիսի 28-ի լույս 29-ի գիշերը Իսմայիլ փաշայի հրամանատարությամբ թուրքական 2000 հոգանոց մի զորաջոկատ Փիրվալիից փորձել է հարձակվել սահմանադիր Բայանդուր գյուղի վրա: Թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու համար իշխան Թարխանյանն իր միլիցիայով և տեղացի 300 զինված բնակիչներով ամրացել է Բայանդուրում, իսկ Կարապյոյանի ջոկատն ուղարկել հետախույզության: Սահմանագլխին սկսվել է հրաձգություն: Վրա հասած Թարխանյանի հիմնական ուժերը հետ են շարտել թշնամուն: Մարտի դաշտում թողնելով 15 սպանված և 8 վիրավոր թուրքերը նահանջել են: Ռուսական կողմից այս ընդհարման ժամանակ վիրավորվել է մեկ միլիցիոներ և սպանվել երկու ձի²¹: Այս դեպքերից 4 օր անց՝ հուլիսի 2-ին, թուրքական 1500 հոգանոց մեկ այլ զորաջոկատ փորձել է հարձակվել Թավշանղլաղի վրա, բայց Շորագյալի շրջակա գյուղերի զինված բնակչությունն ու կազակական 4-րդ զնդի հարյուրյակը շտաբ-կապիտան Մադաթյանի գլխավորությամբ հաջողությամբ հետ են շարտել թշնամուն: Այս անգամ նա թշնամին նահանջել է՝ մարտի դաշտում թողնելով մեծ քանակությամբ ռազմամթերք ու 14 սպանված²²:

Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ գյուղերը գրավելու թուրքերի վերջին անհաջող փորձը տեղի է ունեցել հուլիսի 4-ի լուսաբացին, երբ Բաշ-Շորագյալի Բարձունքներից հանկարծակի հայտնված թշնամու 2200 հոգանոց հեծելազորը շրջապատել է Բայանդուրը՝ ստիպելով ռուսական փոքրաթիվ պահակային ջոկատներին նահանջել: Հանկարծակիի եկած գյուղացիներից 12-ը զոհվել են, 4-ը՝ գերի ընկել: Բայանդուրի համար ճակատամարտը շարունակվել է մոտ 10 ժամ և

¹⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 356, մաս 2 թ. 97:

²⁰ Նույն տեղում, թ. 63-69:

²¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 321, թթ. 14-15:

²² Նույն տեղում, գործ 356, մաս 2 թ. 69-70:

ավարտվել թուրքերի լիակատար պարտությամբ: Շորագյալի միլիցիան, յասաուլ Ալեքսենի գլխավորած կազակական 4-րդ գնդի հարությունը և հարևան գյուղերի զինված բնակիչները, տեղամասի պետ շտաբ-կապիտան Մադաթյանի գլխավորությամբ պարտված թուրքերին հետապնդել են մինչև Արփաչայի աջ ափ: Խուճապահար նահանգող թշնամին մարտի դաշտում թողել է 20 սպանված, 32 ձի և մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք: Ռուսական կողմից այս ճակատամարտում գնվել է 8 միլիցիոներ և մեկ կոզակ, 4 միլիցիոներ վիրավորվել է, եւս 3-ը՝ կանտուզիա ստացել²³:

Իր մտերիմներին ու զինակիցներին գրած նամակներում և զեկուցագրերում զեներալ Բենթոնովը միշտ բարձր է գնահատել ռազմական գործողությունների ընթացքում Շորագյալի միլիցիայի ունեցած դերակատարությունը: «Ինձ համար դուրեկան է, գրում է նա Վորոնցովին, շարունակ թշնամու հետ հանդիպումներում այքի ընկնող Շորագյալի միլիցիայի այդ նոր քաջության մասին (խոսքը հուլիսի 4-ի մասին է-Ա.Ն.) հայտարարել ինձ վստահած կորպուսի գործերին: Եվս մեկ անգամ շնորհակալություն եմ հայտնում այդ միլիցիան ձևավորող Ալեքսանդրապոլի գավառապետ, պալատական խորհրդատու Լանկովին, միլիցիայի հրամանատար պատայորուչիկ իշխան Թարխանյանին, նրա օգնականներ Հարությունյանին, Կարագոյանին, Կալոնին, յասաուլ Ալեքսենին, շտաբ-կապիտան Մադաթյանին, ինչպես և բոլոր ուրյադնիկներին, կոզակներին, վեքիլներին և հուլիսի 4-ի կովին մասնակցած բոլոր հեծելյակներին: Պարտքս եմ համարում պարգևատրման ներկայացնել առանձին այքի ընկնողներին և համոզված եմ, որ Շորագյալի միլիցիայի քաջագործ ծառայությունը կարծանաւա արժանի ուշադրության»²⁴:

1854թ. հուլիսի 23-ին Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ հիմնական ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Գեներալ Բենթոնովի գլխավորությամբ հարձակման անցած ալեքսանդրապոլյան 18000-ոց զորախումբն արդեն հաջորդ օրը Քյուրուկդարայի ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Մուստաֆա Ջարիֆ փաշայի զրեթե եռակի գերազանցող ուժերին: Մարտի դաշտում թողնելով 15 հրանոթ, 16 արկղ վառոդ, 2 դրոշ, 2018 զերի, 3232 սպանված և մեծ քանակությամբ այլ զենք-զինամթերք՝ թուրքերը խուճապահար նահանջեցին²⁵: Այս ճակատամարտում եւս մեծ թվով ալեքսանդրապոլցիներ այքի ընկան: Օրինակ, վիրավորների պաշտպանության համար Աղաբաբ և Հովհաննես Միսոկյանները պարգևատրվեցին արծաթե, Գրիգոր Տեր-Մարտիրոսյանը՝ ոսկե մեդալով: Մարտական գործողությունների ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար արծաթե մեդալներով պարգևատրվեցին Բեքանդ գյուղից Ավագ Վարդանյանը, Թափանլիից Հովհաննես Ղազարյանը, Համալուից Աթո Օսիպյանը և ուրիշներ²⁶:

Քյուրուկդարայի ճակատամարտից հետո ռուսական զորքերը վերադարձան Ալեքսանդրապոլ, ուր մինչև 1855թ. մայիս զբաղված էին նոր արշավանքի նախա-

²³ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 359, ցուցակ 1, գործ 5, թ. 23:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 24-25:

²⁵ Гейрот А. О., *Աշխ.*, էջ 239-240:

²⁶ «Кавказ», Тифлис, 1856, N 12, стр. 2.

պատրաստությամբ: Մայիսին գործող կորպուսի հրամանատարությունն ընդունեց Կովկասի նոր փոխարքա գեներալ-համհարզ Ն.Ն. Մուրավյովը, իսկ Բեհբուժովը նշանակվեց քաղաքացիական մասի կառավարիչ և գործող կորպուսի մեջ չմտնող Կովկասյան առանձին զորամասերի հրամանատար²⁷:

Մուրավյովի նշանակումից անմիջապես հետո պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ժազմաճակատում վերսկսվեցին: Ռուսական հրամանատարության առջև ծառացած կարևորագույն խնդիրը Կարսի բերդի գրավումն էր: Երկար քննարկումներից հետո որոշվեց դա անել պաշարման միջոցով: Այն սկսվեց 1855թ. հունիսին և շարունակվեց մոտ հինգ ամիս: Այս ընթացքում բերդի թուրքական կայազորը վերջնականորեն կորցրեց դրսից օգնություն ստանալու հույսը, իսկ սկսված դասալքությունը, սովն ու համաճարակային հիվանդությունները հրամանատարությանը ստիպեցին նոյեմբերի 15-ին անձնատուր լինել²⁸: Կարսի համար մղվող մարտերի ամբողջ ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ բնակչությունը մարդկային ու նյութական զգալի օգնություն ցույց տվեց ռուսական զորքերին:

Կարսի անկումից հետո Կովկասյան ժազմաճակատում այլևս լուրջ ընդհարումներ և էական փոփոխություններ չեղան:

Սուռ երկուսուկես տարի շարունակվող այս պատերազմում ալեքսանդրապոլցիները ոչ միայն իբրև կամավորներ ու հետախույզներ ծառայեցին ռուսական բանակում, այլև Կովկասյան կորպուսին, մասնավորապես նրա Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին ցույց տվեցին հսկայական բարոյական և նյութական աջակցություն: Օրինակ, երբ Բաշ Բադրելլարի ճակատամարտից հետո ռուսական զորքերը վերադարձան Ալեքսանդրապոլ՝ ձմեռելու, հայ կանայք ու աղջիկները հոգատարությամբ շրջապատեցին ռուս զինվորներին, վիրավորներն ու հիվանդները տեղավորվեցին հիվանդանոցներում և տներում, ապահովվեցին սնունդով ու առաջին անհրաժեշտության պարագաներով: «Ալեքսանդրապոլցիները, գրում է գեներալ Բոգդանովիչը, - անկախ սոցիալական վիճակից ու զբաղեցրած դիրքից՝ խնամում էին ռուս զինվորների վերքերը, լվանում հագուստները և հրաժարվում ամեն տեսակ վարձատրությունից»²⁹:

Երբ ռուսական զորքերը Քյուրուկդարայի հաղթական ճակատամարտից հետո վերադարձան Ալեքսանդրապոլ, քաղաքի բնակիչներից Անտոն Տեր-Սարգսյանը Կոստանդին Նիկոլանիչի անվան գնդի յուրաքանչյուր զինվորի նվիրեց մեկական չարեկ օղի և կես գրվանքա միս, Մկրտիչ Բաբայանը՝ 100 ռուբլի³⁰, իսկ Շորագյալի տեղամասի բնակիչները՝ 168 խոշոր եղջերավոր անասուն, 311 ոչխար և 1000 բատման ցորեն³¹:

²⁷ *Блокада Карса. Письма пленных о походе 1855 года в Азиатскую Турцию, Тифлис, 1856, стр. 10.*

²⁸ *Гейрот А. О. Изв. азбу., էջ 194:*

²⁹ *Богданович М. Изв. азбу., էջ 252-253:*

³⁰ «Кавказ», Тифлис, 1854, N 64, стр. 3.

³¹ «Кавказ», Тифлис, 1854, N 31, стр. 3.

Ռուսական զորքերին ալեքսանդրապոլցիների ցուցաբերած նյութական օգնությունը հատկապես մեծ մասշտաբներ ընդունեց Կարսի պաշարման օրերին³²։ Այդ մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան «Կովկաս» թերթի 1855-1856թթ. համարներում։ Օրինակ, 1855թ. 87-րդ համարում տեղակայված մի հազարդազորության մեջ թղթակիցը գրում է, թե զործող բանակի աշխատանքին և քաջություններին ականատես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակիչներն օրերս նոր առիթ ունեցան ցույց տալու իրենց եղբայրական կապը զորքի հետ։ Երբ լուր հասավ սեպտեմբերի 17-ի արյունալի մարտի մասին³³, անմիջապես քաղաքի լավագույն տները պատրաստվեցին վիրավորներին ընդունելու համար։ Ընդ որում, բնակիչների հոգատարությունը չսահմանափակվեց միայն շենքեր տրամադրելով։ Նրանք հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնեցին զորքին³⁴։ Նույն թերթի մեկ այլ համարում թղթակիցը գրում է, թե Կարսի պաշարման օրերին զորքերին հաց, խոտ և վառելափայտ մատակարարելուց զատ, Ալեքսանդրապոլի 17 բնակիչներ հավաքեցին և հրամանատարությանը հանձնեցին 330 ռուբլի՝ բանակի համար սաղյեր գնելու նպատակով (Սարոկյանը 50 ռուբլի, Խաչատուր Ալավերդյանը՝ 50 ռուբլի, Աղաբաբ Խոջոյանը և Աղասի Միսոնյանը՝ 50 ռուբլի, Միքայել Տիգրանյանը՝ 25 ռուբլի, Մկրտիչ Բաբայանը՝ 25 ռուբլի, Մարտիրոս Կարապետյանը՝ 25 ռուբլի, Նազարեթ Կոստանյանը՝ 15 ռուբլի, Ռաֆայել Օգենյանը՝ 10 ռուբլի, Հակոբ Բաբայանը՝ 10 ռուբլի, Սարգիս Սարգիսովը՝ 10 ռուբլի, Մկրտիչ Զալալյանը՝ 10 ռուբլի, Մուղդուսի Աղայանը՝ 10 ռուբլի, Ավագ Խաչատրյանը՝ 10 ռուբլի, Հակոբ Պալցովը՝ 10 ռուբլի, Դավիթ Բաղդասարյանը՝ 10 ռուբլի, Արել Գաբրիելյանը՝ 10 ռուբլի)³⁵։ Ի դեպ, Ալեքսանդրապոլի գավառի քրիստոնյա ազգաբնակչության ցուցաբերած ֆինանսական օգնությունը չսահմանափակվեց միայն Կովկասյան կորպուսով կամ ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերով։ Պատերազմի ավարտից կարճ ժամանակ անց Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Սևաստոպոլի մարտերում ընկած ռուս զինվորների ընտանիքների օգտին գավառից փոխանցվեց 4513 ռուբլի 27 կոպեկ։ 1856թ. մայիսի 3-ին Ալեքսանդրապոլից կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված մի նամակում այդ մասին գրված է. «Հոգևոր կառավարությունն Հայոց Ալեքսանդրապոլում

³² Թե ինչքան մեծ էր ռուսների նկատմամբ ալեքսանդրապոլցիների կույր հավատը, ցույց է տալիս հետևյալ փաստը. երբ Կովկասի նոր փոխարքա Մուրավյովը Թիֆլիսից ուղևորվում է ռազմական զործողությունների թատերաբեմ, Ալեքսանդրապոլի գավառի բոլոր գյուղերում կրան ոչ միայն աղ ու հացով են ղիմավորում, այլև Համամուլից Բեքանը ընկած հասվածում երեք տարբեր գյուղերում փոխարքային են մատնեցնում խուլ-համր երեխաների՝ կարծելով, թե վերջինս բժշկելու աստվածային շնորհ ունի (մանրամասն տե՛ս *Блокбада Карса. Письма писемидыес о походе 1855 года...*, *стр. 4*)։

³³ Չգճգվող պաշարումը դադարեցնելու և շուտափույթ հաղթանակի հասնելու համար սեպտեմբերի 15-ին գեներալ Մուրավյովի նախագահությամբ հրավիրված ռազմական խորհուրդը որոշեց գրոհել Կարսի ամրությունը։ 1855թ. սեպտեմբերի 17-ի լուսաբացին սկսված Կարսի գրոհն ավարտվեց անհաջողությամբ։ Կորցնելով 4 գեներալ, 280 սպա և մոտ 7000 զինվոր ռուսական զորքերն ստիպված եղան նահանջել և վերսկսել բերդի պաշարումը (մանրամասն տե՛ս *Восточная война 1853-1856 гг., т. 4, СПб., 1876, стр. 338.*)

³⁴ «Кавказ», *Тифлис, 1855, N 87, стр. 2.*

³⁵ «Кавказ», *Тифлис, 1855, N 67, стр. 2.*

համաձայն կոնդակի վեհափառության Ձերում գրեցելոյ յանուն իւր յ3 սեպտեմբերի 1855 ամի համար 227 զժողովարարութեան կամաւոր նուիրատութեան յօգուտ ընտանեաց ծովային զօրաց Սևաստապոլու յանձն արար ի քաղաքին Ալեքսանդրապօլու բարեկարգի այնորիկ ի միասին ընդ միումս ի մէջ մահտեսի Ռափայելի Յօհաննէանեանց, և ի գաւառիկսն Շիրակայ և Փամբակու անդամոյ յիշեալ կառավարութեան Յակովբ քահանայի, տալով նոցա վասն դրելոյ զստորագրութիւնս նվիրատութեանց զժապաւենեալ մատենես, որպէսի յանձնարարութիւն ածեալ ի կատար, մատուցին ամացիներն մի հազար ութսունութն մանեթ, քառասուն եօթն կոպէկս, և երկրորդն երեք հազար չորս հարիւր եօթսուն երկու մանեթ և ութսուն կոպէկ, որք ըստ դատողութեան մեր և յիշեալ կառավարութեան ընդ յայտարարութեան այնորիկ ի 4 մայիսի համար 138 ընդ ձեռն նոյն անդամոյ կառավարութեան Յակովբ քահանայի և որդւոյ բարեկարգի Գաբրիէլ քահանայի ի պատճառս ծերութեան հօրն, մատուցան կոնսիստորիայի Երևանայ...»³⁶:

Ամփոփելով նշենք հետևյալը. 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները մարդկային ու նյութական նմանօրինակ զոհաբերությունների գնացին լուրջ մեկ պատճառով, այն է՝ տեսնել պատմական հայրենիքի գգալի մասը թուրքական տիրապետությունից ազատգրված: Սակայն պատերազմը չլուծեց մեր տարածքային խնդիրները: Ղրիմում դաշնակիցներից կրած ծանր պարտությունն ու Սևաստապոլի կորուստն ստիպեցին Ռուսաստանին հաշտություն խնդրել, իսկ 1856թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված պայմանագրով կատարվեց գրավված տարածքների փոխանակում. Ղրիմը հետ ստանալու դիմաց Ռուսաստանը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանում գրավված տարածքներից:

КРЫМСКАЯ (ВОСТОЧНАЯ) ВОЙНА 1853-1856 гг.

И АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

До настоящего времени армянская историография должным образом не обращалась к значению событий на Кавказском фронте для исхода этой войны, не освещен вопрос роли армянского народа в победах русских войск.

В рамках настоящей статьи на основе нововыявленных архивных материалов дан ответ на этот вопрос на примере Александропольской области, которая, поневоле ставшая ареной военных действий, внесла свою лепту в победы русских войск на Кавказском фронте. Приграничное положение области принудило русское командование вооружить жителей приграничных сел уже с конца июля 1853 г. (за пять месяцев до начала войны) и под руководством подполковника Тарханяна создать отряды конных сотников из местного христианского населения города Алек-

³⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 181, վավ. 165:

сандрополя и Шорагялского района... Отряды милиции Александрополя проявили себя в боях при Баяндуре, Агилисе и Баш Кадэкларе со 2-ого по 19-го ноября 1853г., в июне-июле 1854 года при Тавшангшлах, Кялал и Сванверди, Кюрюкдара и в боевых действиях за Карс (июль-ноябрь 1853г.).

В этой войне, продолжавшейся около двух с половиной лет, александропольцы служили в русской армии не только в качестве добровольцев и разведчиков, но и оказали огромную моральную и материальную поддержку русским войскам, расквартированным в Александрополе: помещали раненых и больных в своих домах, бесплатно обеспечивая питанием, лечением и одеждой, проводили сбор пожертвований для покупки провианта для русской армии.

В годы Крымской войны 1853-1856 годов все слои армянского населения пошли на материальные и людские жертвы с одной целью – увидеть значительную часть исторической родины освобожденной от турецкого владычества. Однако война не решила эту территориальную задачу. Тяжелое поражение союзников в Крыму и потеря Севастополя заставило Россию пойти на мир и 30-го марта 1856 года в Париже был осуществлен обмен захваченными территориями. Возвращение Крыма было осуществлено за счет возвращения захваченных армянских земель.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Սերգեյի – պ.գ.թ., դոցենտ, ԳՊՄԻ պատմության եւ իրավունքի ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: armenani@mail.ru